

загальної економічної ситуації в губерніях. За умови неврожаю чи високого рівня експорту, а відповідно й збільшення ринкових цін на продовольство і фураж, зростали не тільки витрати на їх придбання, а ще й ризик взагалі zostатися без запасів. У таких випадках видавалися укази Сенату про заборону вивозу до тих пір, поки Провіантський департамент не поповнював їх кількість. Такі втручання у формування цінової політики призводили до нестабільності самого ринку в правобережних губерніях та різких коливань, що негативно позначалося на добробуті населення [11, 94].

З початком літа кавалерійським полкам були потрібні місця для випасу своїх коней. Військова комісія визначала „за вимогою полків для випасання стройових коней на пасовиськах та інших місцях... в інспекціях Українській, Дністровській і Київській” термін – протягом двох місяців. У цей період елітним кірасирським полкам винаймалися луки для покосу сіна та гроші на його вивезення. Гусарські ж і драгунські коні мали випасатися на селянських луках і вигонах. На підставі „Інструкції полковнику кінного полку”, його командир мав право вимагати від місцевого цивільного начальства необхідної кількості площ для випасу за рахунок сільських громад. Разом із тим, військовим рекомендувалося уникати „створення незручностей сільським установам у ході польових робіт” [12, 121]. Проте все це викликало невдоволення селян, яке в результаті переростало у конфлікти і сварки з солдатами і офіцерами.

У більшості випадків перебування в населеному пункті кавалерійської частини було справжнім лихом для його мешканців. З 1803 року передбачалося опікування над військовими стайнями селянських громад власним коштом, „утримання та ремонт їх, тому що, вони (селяни – А.С.) звільняються від перебування коней у своїх обідцях”. Набагато гіршою була ситуація, якщо таких стаєнь у селі не було. Тоді браві кавалеристи розташовували своїх коней у селянських стайнях та хлівах, а худоба господарів опинялася на вулиці.

Олександр І через Міністерство внутрішніх справ наказав губернському начальству разом з Шефами (командирами) полків вишукати можливості для побудови стаєнь там, де їх немає, в обов'язковому порядку: хоча б „з подвійного тину, сіна, солом'яних чи очеретяних дахів” до наступної зими. [13]. Крім цього, надалі було законодавчо регламентовано, що саме має будуватися на кошті „міських і сільських обивателів”, а саме: караульні будинки, будки і шлагбауми; конюшні для стройових коней; караульні хатки; „чулани для амуніції”; та полкові лазарети [14].

Отже, військові повинності, накладені на населення Правобережної України одразу ж після її приєднання до складу Російської імперії, лягли одним із тягарів на його плечі. Російські війська наприкінці XVIII – на початку XIX ст. поводили себе на території краю як завойовники чи окупанти, цинічно прикриваючись гаслами про „об'єднання в єдину душу і тіло” з Росією при допомозі й сприянні місцевої цивільної адміністрації, обирали, а іноді й грабували мешканців, безсоромно ігноруючи усталені звичаї та традиції. За своєю обтяжливостю ці повинності стояли поруч із панщиною та оброком і тяжіли над селянами як обов'язкові до військової реформи 1874 року.

народного просвєщення. – 1914. – Май. – № 5.

2. Сецинский Е.И. Переход Каменца-Подольского под Российской державу 21 апреля 1793 г. // К столетию Воссоединения Подолия с Россией. / Сб. статей. – Каменец-Подольский. : Изд. Подольского губернского статистического комитета, 1893.

3. Державний архів Вінницької області. – Ф.678. – Оп.1. – Спр.13.

4. Полное собрание законов Российской Империи с 1649 г. (далі – ПСЗ). Собрание 1-е. 1649-1825 гг. Под редакцией М.М.Сперанского., Отпечатано в Типографии II Отделения Канцелярии Его Императорского Величества, С-Петербург., 1830. – Т.ХХIV. 1796-1798. – № 17646.

5. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т.ХХIV. 1796-1798. – № 17829.

6. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т.ХЛIII. Ч.1. Книга штатов. Отд.1. – № 17829.

7. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т.ХХIV. 1796-1798. – № 18145; Т.ХХV. 1798-1799. – № 18411.

8. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. ХХIII. 1789-1796. - № 17267; 17433.

9. Бармак М.В. Органи управління Київською, Подільською та Волинською губерніями Російської імперії наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Історія. – Тернопіль, 2005. – Вип.3.; ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. ХХV. 1798-1799. – № 18934.

10. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. ХХIII. 1789-1796. – № 17266, 17350.

11. Брославський В. Конфіскаційна політика російського уряду на Правобережній Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. // Матеріали V Буковинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: У 2 т. – Чернівці: Книги – XXI, 2005. – Т 1: Історія України. Краєзнавство.; ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. ХХVI. 1800-1801. – № 19397.

12. Войтенко Ю. Основні засади функціонування цивільної служби в Російській імперії на кінець XVIII – у першій третині XIX ст. // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Тернопіль: Видавництво Астон, 2007. – Вип. 19.; ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. ХХVII. 1802-1805. – № 20292.

13. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. ХХVII. 1802-1805. – № 20656.

14. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. ХХVIII. 1804-1805. – № 21209.

Ю.С. Степанчук

ОБМЕЖЕННЯ ЦАРСЬКИМ УРЯДОМ ПРЕРОГАТИВ ГЕТЬМАНСЬКО- СТАРШИНСЬКОГО УПРАВЛІННЯ КОЗАЦЬКИМ ВІЙСЬКОМ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII-XVIII СТ.

Під час Національно-визвольної революції під проводом Б. Хмельницького поряд із іншими державними інституціями, було сформовано й українське національне військо, котре стало потужним фактором консолідації українського народу та осередком українського державотворення. Проте статус козацького війська у сформованій Б. Хмельницьким державі почав змінюватися після Переяславської ради 1654 р. З цього часу Москва намагається будь-якими способами нейтралізувати політичну активність військової старшини та ослабити боєздатність Збройних Сил України.

У сучасній українській історіографії [1-9] належним чином розкрито інкорпорацію

1. Жукович П. Управление и суд в Западной России в царствование Екатерины II // Журнал Министерства

Гетьманщини до російської державності упродовж другої половини XVII-XVIII ст. Водночас малодослідженим залишається питання щодо обмеження Царатом боєздатності козацьких військ Гетьманщини.

Автор статті ставить за мету висвітлити особливості наступу царського уряду на українську автономію на прикладі системного обмеження боєздатності козацьких військ Гетьманщини.

Першим кроком на шляху до поступового контролю над збройними силами Гетьманщини з боку Москви стало перейменування українського війська у „Войско его царского величества Запорожское”. Царський уряд зобов’язувався надсилати війську платню, продовольство, військове спорядження тощо, козаки ж повинні були брати участь в усіх військових діях, які розпочинала Московська держава [10, 237]. Проте вже у квітні 1654 р. Москва відмовилася сплачувати козакам платню, обгрунтувавши це тим, що цар воює за визволення України і що його скарбниця несе великі витрати. Відмова платити рядовим козакам призвела до скорочення чисельності українського війська [10, 238].

Намагаючись повернути раніше захоплені Польщею землі та апелюючи до умов союзницького договору, Москва почала вимагати участі українських козаків у власних військових проєктах. Так, на бажання російського уряду Б. Хмельницький вислав у Білорусію 18 тис. козаків під командуванням ніжинського полковника І. Золотаренка. Спільні російсько-українські військові дії, що розпочалися у квітні 1654 р., мали на меті нанесення головного удару по Литовському князівству вздовж лінії Смоленська. Козацько-російські війська захопили Гомель, Бихівський, Кричевський і частину Могилівського повітів, а в липні 1655 р. – Вільну. Під контролем російсько-українських військ опинилися північно-східна й східна частини Білорусі [11, 59].

Успішні спільні військові дії в Білорусії виявили серйозні проблеми українсько-московських відносин. Факти свідчать, що на звільнених від польських військ територіях виникло своєрідне двовладдя: українці створювали свою адміністрацію, росіяни – свою. На цьому ґрунті дві сторони вступали в гострі суперечки [12, 16].

Поширення гетьманської влади на окремі території Білорусії та Литви не відповідало планам московського уряду. Козацький контингент у Білорусії набув значної чисельності й заважав царському уряду в проведенні ним на цій території кріпосницької політики. Не домігшись від Б. Хмельницького виведення козацьких військ із Білорусії, Москва вирішила це зробити сама. Для цього в Смоленську було сформовано загін на чолі з воєводою Змеєвим, який змусив вивести українських козаків зі Смоленського, Дубровенського, Оршанського та Могилівського повітів [13, 3].

Використання збройних сил Гетьманщини у своїх геополітичних інтересах з одночасним їх ослабленням Росія майстерно поєднувала і у наступні десятиліття. Це чітко простежується у текстах українсько-російських договорів періоду Руїни. Другі Переяславські та Глухівські статті забороняли гетьману без згоди царя призначати та звільняти полковників, гетьман не мав права виступати в походи

і повинен був іти з військом, куди накаже цар [14, 32]. У 1672 р. за Конотопськими статтями Росія домоглася й ліквідації „охоче комонного” війська – важливої опори гетьманської влади [15, 72].

Найбільш послідовним у нищенні військової могутності Гетьманщини був Петро І. Лише у перше десятиріччя його царювання українські козаки на чолі із гетьманом І. Мазепою провели одинадцять великих військових походів у складі російської армії з метою захоплення степових земель Кримського ханства та виходу Росії до Чорного моря, зокрема, на Очаків, Акерман, Буджак, Кизи-Кермен, Азов та ін. [16, 56]. Українських козаків, як правило, відправляли на найважчі ділянки бойових дій, де вони, гинучи тисячами, виявляли при цьому зразки військової звитяги. Так, у складі російської армії під час другого азовського походу перебував 15-тисячний український корпус полковника Лизогуба. Українські війська, як зізнався Петро І, відіграли в здобутті Азова вирішальну роль [17, 111].

Значне виснаження збройних сил Гетьманщини відбулося під час Північної війни. Вже у перший рік шведсько-російського протистояння під час облоги міста Нарви, разом із російським військом було 12 тис. українських козаків. Козаки не приховували свого невдоволення тим, що їх послали на Північ, бо за Переяславським договором козацьке військо мало захищати кордони й інтереси лише своєї держави [18, 160].

4 грудня 1700 р. Петро І призначив командиром псковських військ, до складу яких входили козацькі полки, Бориса Шереметьєва. Уперше наказний гетьман (Іван Обидовський), який перебував не в головній армії (її звичайно очолював сам цар), підпорядковувався російському воєначальнику. Відтепер царські директиви з визначенням цілей і характеру дій адресувалися лише російським воєначальникам [19, 101]. Згодом декілька тисяч козаків було відряджено до гирла Неви та її далеких околиць. Відомо, що вони мучилися там до 1705 р., беручи участь як у бойових операціях, так і у будівництві Петербурга, голодували, конали від холоду і хвороб у незвично вологому кліматі, до того ж постійно зазнавали кривд з боку російської адміністрації [18, 202].

Крім північного вектору бойових дій, українські регулярні війська постійно посилали захищати західні кордони майбутньої Російської імперії. Зокрема, у 1703 р. за наказом Петра І гетьман І. Мазепа відправив 12-тисячний корпус під проводом полковника Маклашевського у Білорусію. Українці мали надати підтримку польському королеві Августу – союзнику московського царя [17, 138]. Весною ж 1704 р. 40-тисячна українська армія вирушила вглиб Польщі на допомогу партії короля А. Саксонського проти партії С. Лещинського [17, 141].

У загарбницьких планах російської геополітики Річ Посполита завжди була суперником Російської держави. Ослаблення Польщі – заповітна мрія російських монархів. Втручаючись у внутрішні справи, царський уряд дбав не про спокій та добробут цієї держави, а про власні інтереси. За джерелами можна прослідкувати, як протягом XVIII століття при першій нагоді царський уряд завжди відправляв на територію Польщі козацькі війська, посилюючи у такий спосіб ворожнечу між українцями та поляками.

Яскравим прикладом таких суджень є відправлення до Польщі у 1732 р. українського корпусу з 11 тис. козаків під проводом генерального обозного Я. Лизогуба на підтримку сина Августа II, кандидата на польський королівський престол [16, 90].

Варто відзначити, що на початковому етапі Північної війни значну допомогу росіянам у справі залучення козацького війська до воєнних дій за межами України надавав І. Мазепа. Є відомості, що І. Мазепа послав свого племінника А. Войнаровського на чолі 5-тисячного загону добірних козаків у район військових дій російської армії, а Стародубський полк – до Бихова, щоб козаки несли там гарнізонну службу. Ще один козацький загін наприкінці червня 1707 р. було відряджено до Полонного (Волинь) у розпорядження фельдмаршала Шереметьєва [18, 196]. До речі, висвітлюючи з патріотичних позицій діяльність І. Мазепи, складно пояснити факт, коли за наказом Петра I війська гетьмана жорстоко придушили антипольське повстання на Правобережжі під проводом полковника С. Палія, який був заарештований і засланий до Сибіру [20, 345].

Практика нищівного використання українських військових підрозділів за межами Гетьманщини продовжилася й після смерті Петра I. Так у 1725 – 1727 рр. відбувся сумнозвісний Гилянський похід. За офіційними відомостями, з 6800 козаків тільки 646 повернулися додому [16, 82]. У черговій російсько-турецькій війні 1735-1739 рр., крім участі козаків у воєнних діях, Україна змушена була постачати продовольство, вози, коней, волів для обозу, погоничів. У першому невдалому поході на Крим загинуло з голоду 12 тис. козацьких коней. [16, 93]. За неповними підрахунками економіка краю зазнала збитків на суму 1,5 млн. крб., в боях загинуло 34,2 тис. українців [21, 287]. При наступі російських військ на Очаків та Азов, в якому брали участь 50 тис. українських козаків, загинуло 10 тис. українців. Козаки втратили 40 тис. коней [16, 94].

Головнокомандуючий російськими військами фельдмаршал Мініх писав цариці Анні, що російські генерали, які командували військом в Україні, дбали тільки про свої маєтки й про прибутки з них. Мініх скаржився, що козаки від важкої служби розбігалися, тисячами втікали до Польщі, Криму, Туреччини й там ставали на службу проти Росії. У давні часи, – зазначив Мініх, – гетьманські козаки могли виставити в поле до ста тисяч, а в 1735 р. їх ледве можна зібрати й двадцять тисяч. Мініх нарікав, що у війні проти турків від українських козаків не було ніякої користі, він рівняв їх із мишами, які тільки дурно хліб їдять під час походу [17, 166].

Військовою доблестю прославляючи російську зброю вкрили себе українські козаки у Семилітній війні між Росією і Пруссією. Лише у перший рік війни Україна вислала 8 тис. погоничів-селян, більша частина яких загинула в поході [16, 97].

Підступним способом ослаблення збройних сил Гетьманщини була дискредитація та знищення неугодної царському уряду козацької військової старшини. Так у 1660-х рр. були звинувачені в антимосковській діяльності і заслані до Сибіру: колишній овруцький полковник Децик, київський полковник Попкевич, баришівський сотник Переяславського полку І. Воробей, осавул Ніжинського полку Л. Бута, писар Переяславського

полку Ф. Тризна та ін [22, 49]. Невдовзі до Сибіру після тортур був засланий Д. Многогрішний та кошовий І. Сірко, який висунув претензії на гетьманську булаву [23, 78]. Така доля спіткала й гетьманів П. Дорошенка та І.Самойловича. Перший був вивезений до Москви, другий – з родиною засланий до Тобольська. Син І. Самойловича, який виявив опір при арешті, після тортур був страчений у Севську. Величні гетьманські скарби поділено на дві частини: половину взято до Москви, а половину передано до військового скарбу [20, 359].

Після того як гетьман І. Мазепа здійснив свій історичний вибір і перейшов на сторону шведів, царський уряд почав із особливою люттю нищити інституції української державної автономії та переслідувати непокірну йому військову козацьку еліту. Після героїчної оборони гетьманської столиці Батурина в містечку Лебедин було організовано спеціальний суд над прихильниками гетьмана І. Мазепи. Як оповідає український літописець, „багато старшин й козаків, запідозрених у прихильності до І. Мазепи, тому що вони не прибули до Глухова на вибори нового гетьмана, вишукувано по домах і віддано на різні тортури: колесували, четвертували, вбивали на палю, а вже зовсім за іграшку вважалося вішати й рубати голови. Тортурами примушували до того, що люди самі признавали себе винними, а потім уже їх карали смертю” [17, 152]. Там же було страчено (колесуванням) наказного гетьмана Д. Чечеля, керівника оборони Батурина [24, 160].

У відповідь на перехід запорожців на бік І. Мазепи російські війська знищили Запорозьку Січ на о. Базавлук. Кошовий отаман Степаненко писав гетьманові І. Скоропадському: „голови луплено, шиї до плахи рубано, вішано й інші тиранські смерті завдано... мертвих із гробов не тилко товариство, но і чернецов одкопувано, голови оним утинано, шкури луплено і вішано”. Січові будинки було спалено, взято артилерію, амуніцію. У полон попало 26 курінних отаманів та 250 козаків; з них 156 страчено на горло, решту відправили до Сибіру [25, 235].

Хоча Петро I й пообіцяв амністію козацькій старшині, яка повернеться від І. Мазепи, але після полтавської перемоги цю амністію скасував. Представників козацької старшини – Чуйкевича, Максимовича, Зеленського, Кандибу, Кожуховського, Гамалію та інших „мазепинців” – заслано до Сибіру, а маєтки їх конфісковано. На полковників Стародубського, Чернігівського, Ніжинського були призначені росіяни. На полковника Гадяцького призначено серба Милорадовича; на полковника Прилуцького – Г. Галагана, який допоміг росіянам зруйнувати Січ [16, 82].

Згодом до України із Бендер повернулися полковники Горленко, Максимович, Ломиковський та ін. Незважаючи на їх повну „повинну” перед царем, всі вони були заарештовані й заслані до Сибіру [18, 39]. Така ж доля спіткала й небожа гетьмана І. Мазепи – А. Войнаровського. Царські власті заарештували його у Гамбургу й після допитів у Петербурзі А. Войнаровський з сім'єю був висланий до Якутська [26, 123].

Трагедією для частини української козацької старшини завершилося звернення наказного гетьмана П. Полуботка до Сенату зі скаргою на зловживання Малоросійської колегії. Посилаючись при цьому на

договір з Московією Б. Хмельницького, П. Полуботок порушив клопотання про обрання гетьмана „вільними голосами”. Розлючений цим С. Вельямінов викликав його до себе й накинувся з відвертими погрозами: „Я бригадир і президент, а ти що таке переді мною? Ніщо. Ось я вас зігну так, що й інші луснуть. Государ наказав перемінити ваші давнини і вчинити з вами по-новому!” [21, 269].

Цар наказав заарештувати П. Полуботка, всю старшину, що була з ним (15 осіб), і всіх українців, що підписали петицію. П. Полуботок, реєнт генеральної канцелярії Володковський та полковник Переяславський Карпека померли у Петропавлівській фортеці. Інших після смерті Петра І, звільнено, але інтерновано в Петербурзі. Відпущено в Україну лише тих, хто мав синів, а синів узято заручником [16, 85].

Після цього Україною прокотилася хвиля арештів. Було схоплено Д. Апостола і генеральну старшину В. Жураківського та Я. Лизогуба, котрі очолювали гетьманський уряд, їх завезено до Петербурга і кинуто у Петропавлівську фортецю [27, 46]. Лише після смерті Петра І, згідно з маніфестом імператриці Катерини І, окремим українським старшинам, зокрема миргородському полковнику Д. Апостолу, наказано було жити із сім'ями у Петербурзі: „... за те вышпоказанные от старшин вины и преступления наших указов и чинимые к малороссийскому подлому народу обиды и разорения... надлежали сослать в ссылку на вечное житье в Сибирские города, а движимые и недвижимые их имения взять на наше величество; однако ж Мы... указали жить им в Петербурге с женами и детьми безсъездно...”. Після приведення до присяги на вірність царському уряду миргородський полковник Д. Апостол був відпущений на Лівобережжя. Замість нього заручником у Петербурзі залишився його син Петро [28, 97].

Лист Київського воеводи Д. Голіцина канцлерові Г. Головкину ілюструє механізм розпалювання ворожнечі між верхівкою козацької старшини: „Задля нашої безпеки на Україні треба насамперед посягти незгоду між полковниками і гетьманом. Не треба виконувати прохань гетьмана. Коли народ побачить, що гетьман уже не має такої влади, як Мазепа, то, надіюсь, буде приходити з доносами. При цім не треба поводитись із донощиками суворо; якщо двоє прийдуть із брехливим доносом, але коли з ним обійтись ласкаво, то третій прийде вже з правдивим доносом, а гетьман з старшиною будуть боятись. Як раніше я до вас написав, так і тепер кажу: треба, щоб в усіх полках були полковники, незгодні з гетьманом; якщо між гетьманом і полковниками не буде згоди, то всі справи їх будуть нам відкриті” [21, 226].

Нестерпним тягарем на плечі Збройних Сил України лягли повинності, пов'язані із будівництвом судноплавних та іригаційних каналів на території Російської держави. Важкі роботи призвели не тільки до втрати боездатності козацького війська, а й до значних демографічних втрат серед продуктивного чоловічого населення України. Нижченаведена статистика свідчить про масштаби виведених з Гетьманщини людських ресурсів. Наприклад, у 1716 р. на вимогу царського уряду на будівництво каналу між Волгою і Доном вислано 10 тис. українських козаків під проводом генерального хорунжого І. Сулими [17, 165]. У 1721 р. за наказом

царського уряду на спорудження Ладозького каналу вислано 12 тис. козаків на чолі із П. Полуботком, а під Дербент – 10 тис. козаків на чолі з Д. Апостолом [18, 29]. 9 лютого 1722 р. згідно з царським указом 10 тис. козаків вислано на будівництво Ладозького каналу і 10 тис. – Донського. Полковник Черняк, який був на роботах на Ладозі, так описував становище козаків у своєму донесенні російському сенатові: „При Ладозі у каналній роботі велике число козаків хворих знаходиться, і що раз, то більше умножаються тяжкі хвороби – найбільше вкоренилася гарячка й опух ніг, і мруть з того, одначе приставні офіцери, не вважаючи на таку нужду бідних козаків, за повелінням господина бригадира Леонтієва без жадного бачення немилостиво б'ють при роботі палками, – хоч і так вони їй не тільки вдень і вночі, а навіть і в дні недільні і празничні одправляють – без спочинку до неї приганяють. Боюся я отже, щоб козаків тут не погубити як торік – що їх хіба третя частина в минулім році до дому вернулася, тому попереджаю сенат сім покірнійшим своїм писанням і рабсько прошу: благовольт не допустити моєї команди погинути до кінця при каналній роботі і аби не була переведена на інші місця для зачинання іншої роботи – сам Бог бачить, нема ким її робити, бо всі козаки в силі своїй дуже ослаблі і ледве живі” [20, 391].

Крім „каналних” робіт, збройні сили України постійно використовувалися й на інших трудовітських військових та господарських проектах. Інтенсивне залучення козаків до тяжких робіт спостерігається на початковому етапі Північної війни. Історик Б. Крупницький доводить, що за планами царського уряду Київ і Смоленськ мали стати основними пунктами оборони в російській прикордонній зоні. Поза ними споруджувалася ціла мережа укріплень. Турботи про захист кордонів України лягали на плечі І. Мазепи. Цар вимагав од нього прискорити спорудження Київської фортеці, а також відбудову укріплених пунктів на кордоні з Польщею. Протягом літніх місяців козаки займалися важкими земляними роботами, живучи власним коштом, а тим часом їхні господарства занепадали. На роботи до Києва стягувалися з усієї Гетьманщини козацькі й добровільні полки. Прохання гетьмана полегшити становище цих людей цар ігнорував [18, 196].

Після завершення Північної війни козацьке військо стало зайвим і небезпечним у політичних планах Росії щодо України. Напередодні впровадження Першої малоросійської колегії з України було вислано понад 20 тис. козаків на Каспійське море, на р. Сулак, будувати фортецю св. Христа [20, 398].

У 1731 р. з метою захисту Росії від турецько-татарських військ на південних кордонах Гетьманщини розпочалося будівництво Української укріпленої лінії (від Дніпра до Сіверського Дінця). Її зведення вимагало величезних матеріальних та людських ресурсів. Гетьманщина була основним постачальником сировини, робочої сили та козаків для несення вартової служби. Автор „Історії Русів” зазначав, що кожного року на будівництві Української лінії працювало 20 тис. козаків і 10 тис. посполитих. Згодом російський уряд наказав вислати на лінійні роботи до р. Орелі 10 тис. козаків і 10 тис. посполитих під командуванням полковника П. Апостола [17, 166].

Ще від часів Б. Хмельницького верховним головнокомандуючим українського війська вважався

гетьман. Ротація генеральної військової старшини, полковників, сотників відбувалася тільки за його санкції. Планомірні намагання підпорядкувати козацьке військо царському правлінню бачимо наприкінці XVII – початку XVIII ст. Згідно з новим положенням Коломацького договору, царський уряд почав наказним чином зміщувати з посад деяких старшин та полковників. Зокрема, було зміщено генерального осавула В. Себина, полковників Л. Полуботка та Д. Райчу [5, 324].

У липні 1706 р., коли О. Меншикова з кавалерійським авангардом було відряджено на Волинь стежити за ворогом, Петро I підпорядкував йому І. Мазепу у воєнному відношенні. Це розпорядження глибоко вразило гетьмана, бо досі він як голова автономної Української держави корився лише наказам царя [18, 194]. В іншому випадку, все той же О. Меншиков самочинно, навіть не питаючи верховного головнокомандуючого українською армією, наказав білоцерківському полковникові разом зі своїм військом вирушити в похід [18, 196].

Спробою безповоротно підпорядкувати козацькі війська своїй владі став спеціальний царський указ 1706 р., за яким була сформована Українська дивізія, куди увійшли всі козацькі полки Лівобережжя та Слобідської України. Командування дивізією здійснював царський генерал, йому підпорядковувався український гетьман [8, 92].

У листопаді 1708 р. за наказом Петра I гетьманом Лівобережної України було обрано І. Скоропадського, а його сина – П. Скоропадського – відправлено заручником до Петербургу. Згідно з традицією, І. Скоропадський після обрання звернувся до Петра I з проханням затвердити „статті”. Відповідь була такою: „Український народ з ласки царя має стільки вольностей, як ні один народ на світі” [29, 300]. Хоча право гетьмана керувати внутрішніми справами України й підтверджувалося царською грамотою від 5 січня 1710 р., за якою гетьману дозволялося „всякое воинские и гражданские в Малой России дела управлять по войсковым правам, по прежнему обыкновению и постановленным пунктах...”, царський уряд одночасно спрямовував діяльність гетьмана і всієї старшинської адміністрації в потрібному йому напрямі. По суті гетьманська адміністрація перетворилася на виконувача наказів російського царя. Як бачимо з вищевикладеного матеріалу, ці накази суперечили переяславським домовленостям Б. Хмельницького з Москвою [18, 54].

Після смерті І. Скоропадського цар своїм указом знищив владу гетьмана як верховного вождя козацького війська, передавши команду над військом генералові М. Голіцину, який був головнокомандуючим усіх московських військ в Україні [18, 55]. Разом із цим указом з’явилося розпорядження про можливість призначати російських офіцерів на полкові уряди. Так на полковництво в Стародубський і Чернігівський полки було призначено колишніх російських комендантів І. Пашкова та М. Богданова [30, 32].

У 30-60 роках XVIII ст. з боку царського уряду була проведена ціла низка реформ стосовно українського національного війська, мета яких – ослаблення військової козацької старшини та ліквідація будь-яких автономних ознак збройних сил України. За царським указом від 8 серпня 1734 р., кількість

значкових товаришів у 10 полках мала не перевищувати 420 осіб, а саме: у Ніжинському, Стародубському, Чернігівському, Лубенському, Полтавському і Переяславському полках по 50 осіб, а в Київському, Миргородському, Придубському і Гадяцькому – по 30. Водночас зазначалося, що значкових товаришів, які не ввійшли до цієї кількості, потрібно записати рядовими козаками [31, 131]. Невдовзі реєстрових козаків Гетьманщини було поділено на бойовий склад (виборних козаків) та допоміжний (підпомічники). Виборні козаки відбували військову службу, тоді як бідніші підпомічники виконували допоміжні обов’язки: збирали й постачали провіант, коней, худобу; займались доставкою пошти; навіть обробляли землю за відсутності виборних козаків. Реєстром (компутом) був встановлений лише 20-ти тисячний склад виборних козаків [8, 92].

Одним із останніх ударів по самобутній системі українського національного війська був указ імператриці Катерини II, за яким лівобережне козацтво повністю переводилося на російські воєнні статuti [30, 39]. Це фактично розв’язало П. Рум’янцеву руки в питаннях військової дисципліни й забрало козаків ще одне стародавнє право, коли козака міг судити тільки суд рівних (тобто козаків) за своїми власними законами [4, 106]. Взятиши за зразок російську армію, генерал-губернатор П. Румянцев сформував спеціальний загін із козаків, належним чином озброєний та обмундирований, для охорони архіву Малоросійської колегії, генерального суду і скарбниці. Коли хто з козаків відмовлявся виконувати таку регулярну службу, П. Рум’янцев наказував їх бити „без пощади”. Він наказав, щоб тих козаків, котрі не підкоряються своїм командирам, сікли різками, а верптіших – позбавляли козацького стану та реєстрували як селян [4, 106].

Можна констатувати, що драматична історія національного війська періоду Гетьманщини обірвалася 9 липня 1783 р., коли Військова колегія видала указ про ліквідацію збройних сил України – козацького війська. З 10 гетьманських і 3 компанійських утворено 10 регулярних карабінерних полків з 6-річним терміном служби. На козаків поширилося найменування „солдати”. У цих полках заведено сувору військову дисципліну: сам П. Рум’янцев наказував бити їх „нещадно плетьюми і киями” за найменшу провину [17, 206].

Зазначимо, що збройні сили Гетьманщини сформувалися в умовах Національної революції середини XVII ст. За свідченнями іноземних джерел, козацьке військо було найбоекватнішим військом Європи на той час. Однак у зв’язку із новими геополітичними трансформаціями Україна поступово підпадає під вплив молодого, але експансіоністської Московської держави. Тому ліквідація царським урядом державних інституцій України-Гетьманщини, зокрема національних збройних сил, стала питанням часу.

1. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська Рада 1654 року. – К., 2005.

2. Бульвінський А. Експансіонізм Москви щодо України 1657 р. // Пам’ять століть. – 1997. – № 6; Його ж - Українсько-російська війна 1658-1659 рр.: основні битви, стратегія, чисельність та склад військ // Україна та Росія. Проблеми політичних і соціокультурних відносин. Збірник наукових праць. – Інститут історії України НАН України. – 2003.

3. Горобець В.М. Іван Нечай та українсько-російські змагання за Білорусь // Український історичний журнал. – 1998. – № 1; Його ж - Українська зовнішня політика після Переяслава: стратегічні цілі та тактичні відступи другої половини 1655 р. // Український історичний журнал. – 2000. – № 1; Його ж - Московський договір гетьмана І. Брюховецького 1665 р. // Український історичний журнал. – 2003. – № 6; Його ж - Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст.: впливи суспільно-політичного протистояння в Україні та трансформація регіональних геополітичних процесів // Український історичний журнал. – 2005. – № 4.
4. Козут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. – К., Основи, 1996.
5. Кресін О. Конституційна автономія України у Російській державі: реалії політичного протистояння та його відображення у суспільно-політичній думці української еміграції XVIII ст. Україна та Росія. Проблеми політичних і соціокультурних відносин. Збірник наукових праць. – Інститут історії України НАН України. – 2003.
6. Левітас Ф. Російський фактор в зовнішній політиці Богдана Хмельницького // Історія в школі. 2006. – березень (№ 3).
7. Мельник Л. Російський фактор в зовнішній політиці Богдана Хмельницького // Історія в школі. – 2004. – № 3; Його ж - Економічна політика царизму щодо Гетьманщини (перша чверть XVIII ст.) // Історія України. – 1997. – листопад (№ 43); Його ж - Наступ уряду Петра I на українську культуру // Історія України. – 1997. – грудень (№ 45); Його ж - Наступ царату на державний суверенітет Гетьманщини (XVIII сторіччя) // Розбудова держави. – 1998. – № 1-2.
8. Стороженко І.С. Збройні сили України від останньої третини XVII ст. до кінця XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1998. – № 1.
9. Сокирко О. Гетьманщина під царським скіпетром (військове будівництво в Україні другої половини XVII – початку XVIII ст.) Україна та Росія. Проблеми політичних і соціокультурних відносин. Збірник наукових праць. – Інститут історії України НАН України. – 2003; Його ж - Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1726 рр.: Наукове видання. – К.: Темпора, 2006.
10. Історія держави і права України. / За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина / . – К., Видавничий дім „Ін Юре”, 2000. – Т.1.
11. Ковкель І.І., Ярмусик Э.С. Історія Беларусі. С древнейших времен до нашего времени. – Минск, «Аверсэв», 1998.
12. Мельник Л. Російський фактор в зовнішній політиці Богдана Хмельницького // Історія в школі. – 2004. – № 3.
13. Бульвінський А. Експансіонізм Москви щодо України 1657 р. // Пам'ять століть. – 1997. – № 6.
14. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII – XVIII віках. Договори Юрія Хмельницького р. 1659 // Український історичний журнал. – 1993. – № 11-12.
15. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII – XVIII віках. Договори за гетьманування І. Самойловича 1672 та 1674 рр. // Український історичний журнал. – 1994. – № 4.
16. Полонська-Василенко Н. Історія України. – К.: „Либідь”, 1993. – Т. 2.
17. Дорошенко Д. Нарис історії України. – К.: „Глобус”, 1992.
18. Крупницький Б.Д. Гетьман Мазепа та його доба / Пер. з нім. О. Струкевича / . – К.: Грамота, 2008.
19. Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1726 рр.: Наукове видання. – К.: Темпора, 2006.
20. Грушевський М. Люблінська історія України. – К.: Репринтне відтворення видання 1913 року, 1990.
21. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея. – К.: „Альтернативи”, 1997.
22. Борисенко В. Дем'ян Многогрішний // Київська старовина. – 1992. – № 4.
23. Мельник Л. Гетьман Іван Самойлович // Київська старовина. – 1996. – № 1.
24. Кривошея В., Кучер В. Полковник Дмитро Чечель // Київ. – 1998. – № 3-4.
25. Крип'якевич І. Історія українського війська. – Львів, 1936. – Видання Івана Тиктора. – Ч.1.
26. Радовський В. Допит Войнаровського, небожа Івана Мазепи // Дзвін. – 1992. – № 7-8.
27. Шевчук В. Данило Апостол і його реанімаційні зусилля щодо збереження козацької держави // Розбудова держави. – 1994. – № 1.
28. (Герасименко Н.О. Данило Апостол – гетьман Лівобережної України (1727 – 1734 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 3.
29. Ефименко А.Я. Історія українського народу. – К.: „Льбидь”, 1990.
30. Горобець В.М., Струкевич О.К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII – XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // Український історичний журнал. – 1997. – № 1.
31. Панащенко В. Значкові товариші // Київська старовина. – 1999. – № 4.

О.М. Жук

ОСОБЛИВОСТІ СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ВОЛИНИ (КІНЕЦЬ XV – ПЕРША ПОЛОВИНА XVI СТ.)

Дослідження особливостей сільських поселень Волині в складі Великого князівства Литовського (ВКЛ) є актуальним з огляду на майбутній їх розвиток після Люблінської унії 1569 р. та масовий відтік з них населення в період колонізації Наддніпрянщини. Дослідженням поселень Волині в складі Литви та Польщі займалися ще в XIX ст. вчені різних країн. Польський дослідник О. Яблоновський вивчив питання залюднення українських земель, чисельності поселень, а також земельної власності в XVI ст. [1]. Російський історик М. Владімірський-Буданов опрацював описи повітових замків українських земель 1545 і 1552 рр., здійснив досить змістовну характеристику заселення упродовж другої половини XV ст. і до Люблінської унії [2; 3]. Історія Литовсько-Руської держави, управління, державне господарство, економічне й етнокультурне життя на українських землях у складі ВКЛ висвітлено у працях відомих істориків минулого й сучасності: М. Довнар-Запольського [4], М. Грушевського [5], Н. Яковенко [6], О. Русіної [7].

Проте питання чисельності та характеристики сільських поселень на українських землях у складі ВКЛ не було предметом окремого дослідження. У зв'язку з цим автор статті ставить за мету проаналізувати типи сільських поселень Волині залежно від форм власності, населеності соціальними групами населення, їх професійними заняттями й покладеними на них податками і повинностями.

З кінця XV ст. і до 1569 р. українські землі історичної Волині перебували в складі Великого князівства Литовського. Більшість сільських населених пунктів Волині перебували у приватній власності місцевих князів, панів і землевласників. Київський історик Н. Яковенко за описом війська 1528 року подає кількість димів¹, належних княжам і панським родинам на Волині. За її підрахунками, княжі родини володіли

¹ Дим – одиниця оподаткування (двір).